

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Tarján Rezső: Kibernetika

A modern természettudományos eredmények iránt érdeklődő olvasóközönség örömmel fogadta Tarján Rezső legújabb könyvét, amely 1964-ben a Gondolat Kiadó Studium-sorozatában jelent meg *Kibernetika* címmel. Tarján Rezső munkásságát jól ismerjük. Egyike azoknak a szerzőknek, akik már az 1950-es évek elejétől szívós és eredményes tevékenységet fejtenek ki a kibernetika hazai művelése mellett e tudomány elveinek és eredményeinek széles körű elterjesztése érdekében. Ezen túlmenően nem csekély részt vállalt a kibernetikával kapcsolatos felmerült ideológiai problémák megvitatásában. A különféle folyóiratokban megjelent cikkei, valamint könyvei tanúskodnak erről.

Legújabb, ismeretterjesztő szándékkal írott könyvének előszavában világos programot jelöl meg: nem csupán tudományos eredményeket akar ismertetni, hanem azt kívánja elérni, hogy olvasói az eredmények mögött rejlő alapelveket is megismerjék és megértsék. Véleményünk szerint Tarján Rezső célkitűzése teljes mértékben megvalósult; rendkívül széles körű és mély betekintést ad a kibernetika tudományos tartalmába, emellett ismerteti előzményeit és távlatait is. Nagy gondot fordít arra, hogy a tárgyalt problémakör megértéséhez szükséges alapokat is megvilágítsa, s ez az érdeklődők viszonylag széles köre számára teszi hozzáférhetővé munkáját. Nem kerüli, sőt számos helyen, ahol erre lehetőség nyílik, kifejezetten megfogalmazza és megtárgyalja a kibernetika kapcsán felmerülő filozófiai problémákat, könyvének zárófejezetében pedig külön összefoglalást és elemzést is ad róluk. Mindezek jelentőségét — úgy véljük — nem kell külön hangsúlyozni.

A könyv gazdag tematikája miatt aligha vállalkozhatunk itt arra, hogy akárcsak vázlatosan is felsoroljuk a benne tárgyalt problémákat. Ez a bőség egyrészt a kibernetika szerteágazó voltából, másrészt a szerző azon törekvéséből kö-

vetkezik, hogy minél teljesebb áttekintést adjon. A tárgyalt témák közül csupán a legfontosabbakra fogunk utalni.

A könyv három nagy részre tagolódik; ezeket a gondolatmenet szigorú egysége és a kibernetikai problémakör igen megkapó felvázolása kapcsolja egybe.

A négy fejezetből álló első rész címe: *A kibernetika elméleti és műszaki alapjai*. Bevezetőben a szerző kifejti, milyen merőben új típusú problémákhoz vezetett a XX. századi páratlan ütemű társadalmi, gazdasági és tudományos fejlődés. Korunk termelési igényeiből, valamint abból hogy a tudományok szerepe napjaink társadalmi életében alapvetően megváltozott (miközben a tudományos kutatás belső formái is megújultak), lehetőségessé, sőt *szükségessé* vált a modern nagyüzemi termelés egész rendszerének és technológiájának újraátgondolása és újjáalakítása. A termelés folyamatában előtérbe került az *automatizálás* — a kibernetika fejlődésének széles alapja és egyik ösztönzője —, a maga felettébb szerteágazó, társadalmi és technikai szempontból egyaránt jelentős következményeivel együtt. A kor szükségletei egy merőben új tudományos irányzatot hívtak életre: a kibernetikát.

A második fejezet címe: *Mi a kibernetika?* A szerző, miután vázolja a kibernetika fogalmának meghatározásával összefüggő nehézségeket, így válaszol a címadó kérdésre: „Olyan új, komplex tudományos irányzat, amely bonyolult, magasan szervezett rendszerek felépítését és viselkedését tanulmányozza a természettudományok szigorú módszereivel, elsősorban elméleti, de ahol lehet, kísérleti módszerekkel is.” Nyomban ezután hangsúlyozza, hogy a szerkezeti elemek *organizációjának* a vizsgálata különös jelentőséget kap a kibernetikán belül a mesterséges automatikus rendszerek megtervezése és felépítése érdekében. Az organizációs elvek megtárgyalására a továbbiakban is nagy gondot fordít, de ezen a helyen külön kiemeli: „A kibernetika az

első tudatos kísérlet azoknak az organizációs elveknek a műszaki-konstruktív értelemben vett gyakorlati alkalmazására, amelyek a legmagasabb szervezett rendszerekben, ti. az élő szervezetekben megfigyelhetők.”

A kibernetika fogalmának meghatározása után bevezető jelleggel — a részleteket a későbbi tárgyalásra hagyva — megismerkedünk a negatív visszacsatolás és a modellezés elvével, majd a kibernetika eddigi fejlődése során feltárt néhány igen fontos eredménnyel (logikai és számológépek, valamint az automatizálás összefüggése; az organizációs elvek felhasználása megbízható működésű automaták építésére; az önreprodukáló automaták problémája). A felsorolás és ismertetés az elemzésre kerülő kérdések körét jellemzi.

A részletesebb tárgyalást *Az információelmélet alapjai* című fejezet vezeti be. Az információ fogalmának elemzése után az információ mennyiségi elméletének legfontosabb tételeit ismerteti a szerző. Külön kiemeljük a kódolás problémáinak részletes megtárgyalását, közöttük az átviteli biztonság növelésének és a hibát automatikusan felfedő és javító kódrendszerek néhány változatának az ismertetését. Az alkalmazási lehetőségek közül az információelméleti eredményeknek a nyelvtudományban és a gépi fordításnál való felhasználását részletezi. Külön alfejezetben foglalkozik az információelmélet fizikai vonatkozásaival, végül a biológiai információval, ahol külön utal a genetikai információ — feltehetően nagy távlatokat nyitó — problémára.

Az első rész zárófejezete az elektronikus digitális számológépek gazdag kérdéskörét ismerteti. Kialakulásuk és alkalmazhatóságú területük felvázolása után megismerkedünk a számológépek felépítésének és működésének alapelveivel. A legjellegzetesebb műszaki adatok ismertetése hozzásegít a számológépek tulajdonságainak pontos megértéséhez. Külön kitér a legújabb kifejlesztett elektronikus alkatrészek adta új lehetőségekre; ez az érdekes rész módot nyújt a számológépek fejlesztési távlatainak bemutatására. Tarján Rezső gondosan ügyel arra, hogy reális képet alakítson ki olvasóiban azokról az igen nagy nehézségekről is, amelyekkel a kibernetikában minden új eredményért meg kell küzdeni. Itt pl. a többszörös aritmetikai egység alkalmazására felmerült gondolatok ismertetése kapcsán a várható nagy előnyök vázolása mellett rámutat a súlyos programozási nehézségekre.

A könyv második része — *Automatizálás a technikában és a természetben* —

két fejezetet ölel fel. Kiindulópontul a technikai automatizálás eredményei szolgálnak. Rámutat arra, hogy a modern automatikában nem a szerkezeti elemeken van a hangsúly (ezeket általában más területekről már jól ismerjük), hanem a belőlük felépülő rendszeren. Itt azonnal kitűnik a kibernetika kivételes jelentősége az automatizálás szempontjából, hiszen az élő szervezet adaptáló képességének műszaki célokra történő utánzását — mint az egyik legfontosabb *rendszertechnikai alapelveit* — ez a tudomány vezette be.

Egyszerű példákból kiindulva fokozatosan halad a szerző az automatizálás bonyolult elméleti és műszaki kérdéseinek felvetéséhez, majd megválaszolásukhoz. Egy hipotetikus vegyi üzem vezérlésének kitűnően részletezett példáján bemutatja, ezt követően pedig a szükséges aprólékossággal kifejti a komplex automatizálás rendkívül összetett feladatait. Az optimális szabályozás követelményeinek ismertetése után az adaptív szabályozó rendszerek műszaki modelljeit tárgyalja, rámutatva a jövő automatizálási feladatainak megoldásában betöltendő igen nagy szerepükre.

Ezután áttér az élő szervezetekben észlelhető automatizáltság tárgyalására. A szem távolság-adaptációját, a szervezet hőszabályozását és az egyensúlytartás automatikáját részletezi, majd egy alfejezetben a természeti és a mesterséges szabályozás közötti különbségekkel foglalkozik. A szerző nem hagy kétséget az iránt, hogy a különbségek számbavétele elméleti szempontból is nagy jelentőségű: megóv elhamarkodott következtetések levonásától. *Neumann János* gondolatmenete alapján két fontos — az automaták elméletében megszületett — eredményt ismertet: a megbízhatatlan alkatelemekből felépíthető, összműködésükben mégis megbízható automatákra, valamint az önreprodukáló automatákra vonatkozó tétele. E fontos tételek elemzése kapcsán külön kiemeli, hogy az önreprodukálás és az önfejlődés problémáinak teljes logikai szigorúsággal való végiggondolása (amit a kibernetikai vizsgálatok tettek lehetővé) fontos filozófiai következményekkel jár. Egyrészt szembevetően tudománytalanná teszi egy fontos területen az idealista következtetéseket, másrészt hasznos ismeretanyagot szolgáltat a dialektikus materializmusban feltárt néhány általános törvényszerűség mélyebb megértéséhez.

A három fejezetet tartalmazó harmadik rész címe: *A gondolkodási folyamatok gépesítésének problémái*. Az ide vonatkozó

történeti előzmények vázolója után néhány igen fontos logikai fogalmat ismerttet, majd az ítéletkalkulus elemeit tárgyalja. Ezután rátér az ítéletkalkulusbeli műveletek, majd általában a következtetések gépesítésével összefüggő elméleti kérdések ismertetésére és a realizálási lehetőségek bemutatására. Az egyik legérdekesebb részben a heurisztikus gondolkodás problémáját elemzi, mely igen nagy nehézségeket okozott az egyes gondolkodási folyamatok gépi utánzására irányuló kutatásokban. A szerző a legfrissebb tudományos eredmények alapján ismerteti a heurisztikus gondolkodás eddig megismert elveit és a heurisztikus programok összeállításának lehetőségeit.

A következő fejezet a tanuló gépekkel foglalkozik. A modern termelőerők fejlődése hozta felszínre azt a törekvést, hogy megkíséreljék az ember tanulásának, a tanulás módszereinek gépi utánzását. A konstruktőröknek ennek az útnak a megválasztásában az is befolyásolta, hogy a tanulás fiziológiai alapjairól viszonylag sok ismerettel rendelkezünk. Ezekre utal a szerző, amikor részletes tárgyalás keretei között mutatja be a tanulás és a tanítás folyamatainak Pavlov és követői munkássága révén feltárt fiziológiai alapjait, majd pedig a műszaki instrumentálás lehetőségeit. Néhány kibernetikai állapotmodell működésének ismertetését követően a neuronális automaták és a mesterséges neuronmodellek megalkotásának lehetőségeit vázolja. Érdekes új eredmények (perceptron, Steinbuch-féle tanulómátrix) közlése után a befejező sorok kellően kiemelik a tanulási folyamat gépi utánzásának — mint a kibernetika egyik központi feladatának — a jelentőségét: a tanuló gépeknek „nemcsak a konstrukciója, hanem az alkalmazása is egy teljesen új, nehéz problémát jelent, de ugyanakkor eddig ismeretlen perspektívát nyit a kutatás elé”.

*

A *Befejező megjegyzések* című utolsó fejezetben a szerző az elektronikus számológépek működése és a gondolkodási folyamat viszonyát, más szóval a „gépi gondolkodás” kérdését tárgyalja. Láthatóan itt egy filozófiai jellegű kérdéstről van szó, amely a kibernetika kapcsán merült fel, s a kibernetika oldaláról közelíthető meg. Ehhez azonban — mutat rá a szerző — előzetesen tisztázni kell az olyasféle problémákat, mint „hogyan működik az agy a komplex gondolkodási folyamat során? Egyes részei hogyan szerveződnek együttműködő, egységes rendszeré?”

Ezek nemcsak orvosi, fiziológiai, hanem teljes mértékben kibernetikai kérdések is.

A modern elektronikus digitális számológépek és egyéb kibernetikai berendezések alkalmazásából nyert tapasztalatok megmutatták, hogy nem fiziológiai eszközökkel is sok olyan munkát el lehet végezteni, amelyet idáig szellemi munkának tekintettünk azért, mert az ember az agyával valósította meg őket. Egyre több tény jelzi, hogy ebben a vonatkozásban a kutatás még csak a kezdetnél tart.

A szembetűnő és szokatlan eredmény hatására, a kibernetika térhódításával szinte egyidejűleg megfogalmazódott a következő kérdés: tudnak-e a gépek gondolkodni? Emlékeztet, hogy milyen heves vitákat váltott ki ez a kérdés a legkülönbébb eszmei alapon álló emberek körében. Ennek kapcsán szélsőséges álláspontok is kialakultak, amelyeket a szerző röviden jellemez.

A mélyebbre ható vizsgálatok során — mutat rá Tarján Rezső — kiderült: ahhoz, hogy válaszolni tudjunk erre a kérdésre, konkrétan is meg kell vizsgálni, mit jelent a „gondolkodás” fogalma. A gondolkodás fogalmának mindenekelőtt filozófiai, ismeretelméleti tartalma van, amelynek pontos meghatározására a dialektikus materializmus igen nagy figyelmet fordít. Különösen kiemeli azt, hogy a gondolkodás az objektív világot tükrözi, és hogy a társadalom produktuma. Ezeket szem előtt tartva a szerző kitér néhány egyéb szempontot is tükröző definícióra a gondolkodásról (Turing, S. Cobb meghatározására), majd az alábbi következtetéshez jut: a „gondolkodnak-e a gépek” kérdésfeltevés helytelen, mert az emberi gondolkodás folyamata sokkal bonyolultabb, semhogy az analógia egyetlen kérdéssel megragadható lenne.

A helyes kérdésfeltevés — mutat rá — így hangzik: „*milyen szellemi munkákat lehet — elvileg — mechanizálni*; a komplex, társadalmilag is meghatározott emberi gondolkodási folyamatnak mely részeit tudják egészen vagy részben mesterséges eszközök, automaták is megvalósítani?” Az utóbbi probléma vizsgálatánál a gondolkodás törvényei mellett előtérbe kerülnek a gondolkodás mechanizmusának a kérdései is, amelyek tisztázása filozófiai szempontból szintén igen jelentős, mivel ez mind mennyiségi, mind minőségi oldalról pontos képet ad a gondolkodási folyamat mechanizmusának semmihez sem hasonlítható bonyolultságáról. Az eredményes vizsgálat lehetőségeit szem előtt tartva még tovább kell szűkíteni a kérdést, és így jutunk el a gyakor-

latilag is fontos „probléma-megoldási” folyamat gépesítésének feladatához.

A szerző mindezzel összefüggésben áttekintést ad az automaták absztrakt, általános logikai elméletének kialakulásáról és legfőbb problémáiról. Levonja a belőlük adódó következtetéseket, és anélkül, hogy a gépek fejlődésének hatalmas távlatai elé a legcsekélyebb mértékben is kívánna elvi korlátokat állítani, világosan megfogalmazza álláspontját: a gép nem gondolkodik, hanem egyszerűen — működik. Működését alapvetően az határozza meg, hogy milyen programot kap az embertől.

A szerző nem rejti véka alá ama nagy nehézségeket, amelyekkel a filozófiai közelítés küszködik. Nem hagy kétséget az iránt, hogy számos probléma a végleges filozófiai értelmezés számára még nem érett meg egészen. Nyilván további ismeretekre van szükség, s esetenként he-

lyük van a filozófiai vitáknak is az előrehaladás érdekében.

Tarján Rezső roppant nehéz tudományos problémakört hozott olvasói által elérhető közelségbe. Könyve emellett nemcsak a kibernetika eredményeit közli és értelmezi, hanem nevel is. Úgy hisszük, művének utolsó sorai vallanak arról, ami munkája közben vezette, s amit általános célként jelöl meg: „A feladat... mindenesetre világos és egyértelmű: nemcsak arról a kétségtelenül fontos *elméleti feladatról* van szó, hogy a kibernetika tudományos problémáit megoldjuk, hanem arról a nem kevésbé fontos *gyakorlati feladatról* is, hogy mindent elkövessünk annak érdekében, hogy az ilyen automatákat az egész emberiség javára és csakis a javára lehessen felhasználni.”

Székelly Sándor

Annales universitatis scientiarum budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philosophica. Tomus III—IV.

Nines egy éve, hogy a Filozófiai Szemle hasábjain megjelent az Annales első két kötetének ismertetése, s az azóta nyert tapasztalatok igazolják a jelentőségéről akkor írott szavakat. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófiai tanszékeinek évkönyvei — melyek továbbra is főképp másodpublikációkat közölnek idegen nyelveken — nemzetközi érdeklődést keltenek. Az első kötetekben megjelent egyes tanulmányokra reagált a szovjet filozófusok közül I. Sz. Kon, V. I. Szvigyerszkij és Grusin professor, Kröber professor az NDK-ból. Sipos Jánosnak „Az anyag és tudat viszonyának dialektikájához” c. cikkére a francia filozófusok figyeltek fel, s átvették a *La pensée* c. folyóiratban. Recenziót közölt az évkönyvről a román filozófiai folyóirat, ismertette a görög *Epitheór-isi technisz* (Művészeti szemle). Az érdeklődés abban is megnyilvánul, hogy számos francia, angol, spanyol, nyugatnémet intézet és egyetem, amely csak a harmadik kötetet kapta meg, visszamenőleg kérte az I. és a II. kötet megküldését is. Különösen nagy mértékben jelentkezett ez az igény az Egyesült Államokból, így pl. a bostoni egyetem fizika tanszéke (Robert S. Cohen professor), a Michigan egyetem könyvtára stb. kérte a kötetek elküldését. A széles körű nemzetközi érdeklődést látván különösen helyes és indokolt, hogy a IV. kötetben

helyet kapott Balogh Józsefnek „Tudományos munka az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófiai tanszékén” c. négy nyelvű ismertetése, mely átfogó képet ad a tanszékek oktatóinak tudományos tevékenységéről.

Tudományos életünk kiemelkedő alakját, Molnár Eriket köszönti 70. születésnapján Sándor Pál tanulmánya: „Arcképvázlat Molnár Erikéről” (magyarul a *Valóság* 1964. 11. számában jelent meg). Vácsolja a kommunista államférfi harcos, küzdeimes életútját, méltatja alkotó, gazdag tudományos munkásságát. Balogh József cikke — Molnár Erik a történész, a szociológus és a filozófus” — szintén e sokoldalú tudományos életmű fő vonásait tárja elénk. Molnár Eriknek két írása szerepel a folyóiratban. „A törvény és a véletlen” — a „Dialektikus materializmus és társadalomtudomány” c. könyvének egyik fejezete — a társadalmi törvény és a véletlen marxista dialektikáját elemzi. Másik tanulmánya a marxista történelemszemléletet, a marxista történetírást védelmezi a nacionalista beütésektől, és alkotó módon járul hozzá a nemzet és a haza marxista fogalmának kiépítéséhez. A nemzeti sajátosságok problematikájával foglalkozik Szigeti József „A kultúra szocialista tartalmának és nemzeti formájának kérdéséhez” c. tanulmánya, amelyben az osztálytársá-

dalom és a nemzeti forma dialektikáját mutatja fel, valamint a nemzeti sajátosságok marxista elméletének kidolgozásához szükséges szempontokat emel ki.

A társadalomtudományok előtt álló legfontosabb feladatokat rendszerezte Mátrai László (A társadalomtudományi alkotómunka új feladatai). Ezek a feladatok a két társadalmi rendszer békés egymás mellett éléséből, a műszaki-tudományos forradalomból, országunk szocialista fejlődéséből következnek. Az évkönyvben szereplő tanulmányok mindegyike ezen időszaki problémák megoldásához kíván hozzájárulni.

A történelmi materializmus rendkívül fontos témakörével foglalkozik Balogh József dolgozata: Adalékok a társadalmi determinizmus elméletéhez. A szerző rámutat arra, hogy a determinizmus marxista fogalmát nem lehet az oksági meghatározottságra szűkíteni. A társadalom szükségszerű összefüggéseit öt főbb fejlődési típusba sorolja, s az alapvető típusok fejlődését a tudományos megismerés fejlődésével, a megismerés különböző szintű fokaival kapcsolja össze — meggyőző érvekkel bizonyítván újszerű véleményét. Földesi Tamás tanulmánya, mely a szükségszerűség és a véletlen általános filozófiai problémáját vizsgálja, „Az akaratszabadság problémája” c. könyvének egyik fejezete.

A szocialista fejlődésből eredő feladatokkal több cikk is foglalkozik — így Hegedüs András „A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés” c. írása. Hegedüs hangsúlyozza, hogy társadalmunk rétegződésének feltárását a szocialista nemzeti egység politikájára teszi fontossá és időszzerűvé. Vácolja azokat a legfőbb szempontokat, amelyeket figyelembe kell venni a szocialista társadalom strukturális modelljének megalkotásához. Lukács József „Szocializmus és valláskritika” címmel a marxista valláskritika aktuális feladataira mutat rá. Abból a tényből indul ki, hogy a szocializmust olyan körülmények között kell felépíteni, amikor a szocialista tudat még nem vált teljesen általánossá. A vallásosság teljes megszűnése csak a társadalmi lét átalakulásának következménye lehet, de ez egyáltalán nem teszi feleslegessé a vallás elleni küzdelmet. A szerző elvi és gyakorlati útmutatásokat ad ehhez a meggyőző, felvilágosító munkához.

A két társadalmi rendszer békés egymás mellett élése teszi különösen fontosá az ideológiai harc fejlesztését. Filozófiai életünkben egyre nagyobb szerepet kap a mai polgári filozófiai áramlatok kritikája.

Napjaink talán leghatékonyabb nyugati filozófiáját, az egzisztencializmust bírálják Sándor Pál és Huszár Tibor tanulmányai. Sándor Pál „Az egzisztencializmus társadalmi bázisa és osztálygyökerei” c. cikkében kimutatja, hogy az egzisztencializmus osztály-meghatározottsága a kispolgári és a kispolgári-értelmiségi létből ered, abból a bizonytalanságból, amely nem tud és nem akar választani a kapitalizmus és a szocializmus között. Filozófiailag ez a lét és tudat viszonya, az elsődlegesség el nem döntésének törekvésében jelentkezik. Huszár Tibor írása — A személyiség marxista és egzisztencialista értelmezésének ellentéte — nem szorítkozik az egzisztencialista személyiség-elmélet bírálatára, hanem a marxista személyiség-felfogás pozitív kifejtésével bizonyítja be, hogy a marxizmus és az egzisztencializmus ezen a ponton sem egyeztethető össze, az egzisztencialista személyiség-felfogás nem lehet a marxista filozófia „szerves kiegészítése”.

Napjaink ideológiai harcai egyik legfontosabb területének helyzetét világítja meg Huszár Tibor másik cikke. (Erkölcs és társadalom). Ebben a marxista etika néhány alapvető problémáját veti fel a szerző a római Gramsci Intézet által rendezett etikai konferencia kapcsán. Akárcsak másik írásában, itt is egységet alkot a marxista etikával szemben álló burzsoá filozófiai nézetek kritikája és az erre épülő pozitív kifejtés. A marxista etika létrehozása lehetőségének és szükségességének bizonyítása mellett Huszár olyan fontos kérdésekben foglal állást, mint a hatalom és erkölcs viszonyának és a marxizmus kritikai jellegének kérdése. A polémiákban formálódó és edződő marxista etikát fejleszti tovább az erkölcsi szabadság kifejtésével Farkas Endre (Az erkölcsi szabadság). Az erkölcsi szabadság formai és tartalmi oldalának megkülönböztetésével sikerül megragadnia a moralitás viszonylagos önállósága által adott lehetőség és az eredményes erkölcsi cselekvés igazi szabadságának különbségét: „ez a szabadság — az önálló, kollektív ember alkotó tevékenysége”. Az erkölcsi szabadság és általában az emberi szabadság pozitív fogalmának megalkotásához le kellett küzdeni az akaratszabadság-probléma hagyományos egyoldalú megközelítését. Ehhez járul hozzá Földesi Tamás már említett könyvének másik részlete: A dialektikus materializmus válasza az akaratszabadság klasszikus problémájára.

A művészetek filozófiai problémái sem esnek ki az Annales látóköréből. Hasznos útmutatást ad itt Szigeti József más vonatkozásban már említett írása. Mátrai

László „Lobogónk Kafka?” c. polemikus hangvételű tanulmánya — mely először a Kortársban jelent meg — Kafka értékelésében és ennek kapcsán néhány irodalomelméleti kérdésben segíti elő az eszmei tisztánlátást.

A marxista filozófia aktuális feladatainak — Mátrai László elsőnek említett tanulmányában a társadalomtudományok oldaláról érintett — kérdését Márkus György a „Természettudomány — világnézet — filozófia” c. cikkében a dialektikus materialista filozófia és a szaktudományok viszonyának vonatkozásában veti fel. Helyesen állapítja meg, hogy a szaktudományok — mind mélyebb absztrakciókhoz jutva a valóság összefüggéseinek feltárásában — egyre kevésbé juthatnak helyes eredményre kutatásaikban, ha nem támaszkodnak következetesen az egész egységes anyagi világra vonatkozó filozófiai alapra. Ebből következnek a marxista filozófia feladatai a szaktudományok vonatkozásában. E feladatok megközelítésére jó példát nyújt Erdei Lászlónak „A mozgás dialektikája” c. tanulmánya. A dolgozat, amely megvilágítja a mozgás alapvető ellentmondását és megvédi azt az ellentétes oldalak metafizikus szétválasztásának kísérleteivel szemben, a szerző a Magyar Filozófiai Szemlében megjelent azonos című cikkének pozitív kifejtéseit tartalmazza, kibővített és átdolgozott formában.

A dialektika egy speciális területének fejlesztéséhez járul hozzá konkrét filozófiatörténeti témán keresztül Simonovits Istvánné (Az egység és sokaság dialektikus egysége Leibniz filozófiájában). Munkájának jelentőségét növeli, hogy sokoldalúan feltárja a társadalmi és természettudományos tényezők szerepét Leibniz vonatkozó nézeteinek kialakulásában. A logikai kutatásokat Szigetvári Sándornak a dialektikus logika körében mozgó „Az induktív és deduktív következtetések néhány problémája” c. dolgozata képviseli, amely először a Filozófiai Szemlében jelent meg.

Évkönyv jellegéből fakadóan az Annales mindezeket a tanulmányokat másodpublikációként közli.

Befejezésül Sipos Jánosnak eddig magyarul meg nem jelent, „A társadalmi lét és a társadalmi tudat kategóriáinak dialektikus jellegéről” c. tanulmányát ismertetjük röviden. Az utóbbi években a magyar filozófiai életben is nagyarányú vita folyt az anyag és tudat viszonyának kérdéséről. A vita egyik kezdeményezője Sipos János volt, aki szembeszállt a filozófia alapvető kérdésének a marxizmuson belüli dualista jellegű megoldási kísérle-

teivel. A következetes materialista monizmus védelmében az anyag és tudat ontológiai egységét hangsúlyozta. Ezt a szempontot érvényesíti a társadalmi lét és társadalmi tudat kölcsönös viszonyát vizsgálva is. Tanulmánya elején Sipos bírálja azt a felfogást, amely minden társadalmi jelenséget mereven vagy a társadalmi lét vagy a társadalmi tudat kategóriájába sorol be. E felfogásban végső soron a lét szférája a gazdasági viszonyokkal, a tudati szféra pedig a felépítménnyel azonosult. Ennek a vulgáris gazdasági materializmusnak elméleti alapja a marxizmus klaszikus műveinek dogmatikus kezelése. Marx, Engels, Lenin a művekben szükségyszerűen a gazdasági tényezők meghatározó szerepét emelték ki a tudattal szemben, de korántsem abszolutizálták ezt a döntő mozzanatot. A gazdasági tényezők vulgáris abszolutizálása már a múlt század végén jelentkezett, s a személyi kultusz újabb társadalmi alapot teremtett a számára. A személyi kultusz ideológiája a társadalmi folyamatot a gazdasági életre szűkítette le, a szubjektív tényezőket a vezető párt szerepére csökkentette. A szerző véleménye szerint a fenti álláspont figyelmen kívül hagyja, hogy milyen konkrét körülmények között merült fel a marxista történetfelfogásban a társadalmi lét és társadalmi tudat viszonyának kérdése. A továbbiakban Sipos János azt vizsgálja, hogyan jön létre történelmileg és logikailag a materialista szemléletből a materialista történetfelfogás. A következőket állapítja meg: 1. A materialista történetfelfogás — a materialista monizmus szemléletével egyezően — a társadalmat az anyagi világ részének, anyagi törvények által determinált folyamatnak tekinti. Ebben a vonatkozásban a társadalomban sincsenek „nem-anyagi” jelenségek, a társadalmi tudat az anyagi valóság része, mozzanata. 2. A Marx-előtti materializmus eljutott az anyag és tudat ontológiai egységének és gnoszeológiai ellentétének, a tudat másodlagosságának felismeréséhez. Társadalomszemléletében azonban nem tudta ezt az álláspontot következetesen érvényesíteni: a társadalmi környezet meghatározó szerepét végső soron az eszmék hatásával, a nagy személyiségek fellépésével magyarázta. A marxizmus ezzel szemben feltárta az eszmék valóságos szerepét a társadalom mozgásában, rámutatott ezek másodlagos, visszatükröző jellegére — ki-mutatva, hogy a társadalom valóságos létfeltételei nem függenek az emberek eszméitől, akaratától, elképzeléseitől. A szerző véleménye szerint a társadalmi lét és társadalmi tudat ellentmondása eb-

ben a vonatkozásban kerül előtérbe. 3. A marxizmus döntő felfedezése a materialista történefffelfogás megvalósításában az volt, hogy a társadalmi létfeltételek, körülmények között rámutatott a gazdasági viszonyok végső meghatározó szerepére. 4. A materialista történefffelfogás nem reked meg a gazdasági feltételek elsődlegességének kiemelésénél, elismeri és feltárja a felépítmény elemeinek, a tudatnak aktív szerepét a társadalom mozgásában. Az anyag és tudat viszonyának általános dialektikája — ontológiai egységük és gnoszeológiai szembenállásuk — tehát a társadalmi lét és a társadalmi tudat vonatkozásában is érvényesült. A társadalmi tudat is része a társadalom anyagi mozgásainak, szembekerülése a társadalmi léttel csupán visszatükröző jellegből fakad. A társadalmi eszmék aktív szerepének vizsgálatánál feltárul, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyában is „... a gnoszeológiai aspektus átvezet bennünket az ontológiáira és vizsont”. Ily módon a társadalmi lét és a társadalmi tudat kategóriái nem alkalmasak arra, hogy a társadalom jelenségeit

segítségükkel rendszerezzük, a lét-tudat viszony a társadalmi folyamat minden szintjén jelen van. A társadalom ontológiai elemzésére, alapvető strukturális viszonyainak a tanulmányozására az alap és a felépítmény kategóriái a megfelelők. A társadalmi lét és a társadalmi tudat ellentmondása a gnoszeológiai összefüggések területén alkalmazható, a tudati mozzanatok helyes értelmezése érdekében.

Sipos János bírálja egyfelől a „bogdanovizmus”-t, másfelől azt a felfogást, amely az „anyagi” viszonyok filozófiai felfogását felcseréli a „anyagi” közgazdasági fogalmával. A szerző végezetül kiemeli, hogy a történelmi materializmus általa bírált leegyszerűsítő, merev felfogása történelmietlen jellegű, ezen szűkszerűen túl kell lépni, ha választ akarunk kapni a társadalmi fejlődés új vonásaira, hiszen a kommunizmus építésével összhangban a társadalomban fokozatosan növekszik a tudatosság szerepe.

Csákó Mihály — Józsa György

A. F. Siskin: A marxista etika alapjai

Az SZKP XX. kongresszusa nyomán az elmúlt néhány évben jelentősen megnőtt az etikai kérdések iránti érdeklődés, megélnékült az e téren folyó kutató munka, fellendült az etikai szakirodalom. Mindebben a kommunista — és ezen belül az erkölcsi — nevelésnek az új társadalmi feladatokkal összefüggésben aktuálisává vált feladatai fejeződnek ki. Siskin új könyve is ennek a fellendülésnek a jegyében fogant. A mű a szerző saját eddigi munkásságának a szintézise, és egyben kísérlet a marxista etika alapvető kérdéseinek a tudományos összegezésére is.

A könyvben felvetett és kidolgozott problémák nagy száma a részletes ismeretetést lehetetlenné teszi, így — rövid általános áttekintés után — csak néhány fontosabb elvi kérdést ragadunk ki. A bevezető rész meghatározza az etika tárgyát, az erkölcs fogalmát, az erkölcsi kutatás módszereit, az etikának és társadalmi tudatformákhoz való viszonyát, majd a marxista etika olyan általános elvi kérdéseivel foglalkozik, mint a jelenségek determinista felfogása, az erkölcsi felelősség lehetőségének a kérdése stb. Siskin azonban, más marxista etikussal egyetértésben, elvileg nem különíti el mint általános etikát a

marxista etika általánosabb kérdéseit a kommunista erkölcsre vonatkozó etikától. Ebben, véleményünk szerint, elvileg teljesen igaz is van, mert nincs két etika, hanem csak egy egységes tudományos marxista etika, és ezen belül vannak különböző részek, amelyek együttesen alkotják az etikát mint tudományt. Az etika általánosabb kérdéseivel foglalkozó rész nem azonos egy különálló általános etikával, és az egyes osztályerkölcsök kialakulásával és főbb történelmi típusaival foglalkozó rész sem alkot egy különálló általános etikát. A tudományos marxista etika csak akkor általános, ha magában foglalja az etika minden alkotórészét, de különösen és elsősorban a kommunista erkölcsre vonatkozó részt, enélkül nem hogy nem általános valamely etika, de nem is tudományos. Helyesen mondja Siskin, hogy a kommunista morálról szóló tanítás a marxista-leninista etika alapvető tartalma: az erkölcs általános kérdéseit nem lehet helyesen kifejtetni az erkölcs történelmileg legmagasabb típusának, a kommunista erkölcsnek a megértése és kifejezése nélkül. Ez azonban természetesen feltételezi a marxizmus előtti etikai elméletek, valamint az erkölcsnek mint a társadalmi tudat külö-

¹ Kossuth, 1964. 547 o.

nös formájának és az erkölcs történelmileg főbb típusainak a feldolgozását. A szerző ennek megfelelően a marxista etikát a következőképpen határozza meg: A marxista-leninista etika tudomány az erkölcs születéséről, lényegéről és történelmi fejlődéstörvényeiről, főképpen a kommunista erkölcs elveiről és normáiról, a kommunista erkölcsnek a fejlődéstörvényeiről és a társadalmi életben való megszilárdulásáról, a kommunizmusért folyó harcban játszott szerepéről, a dolgozók kommunista neveléséről.

Siskin a marxista etika e meghatározásának szellemében fejtegetéseiben felhasználja az etika történetének pozitív hagyományait. Ebben a vonatkozásban különösen jó és sikeres a francia materialisták, Feuerbach és az orosz forradalmi demokráciák erkölcsre vonatkozó tanításainak elemzése. Kimutatja, hogy e tanítások, bár törekvéseiket tekintve progresszívek, az etika alapvető kérdéseinek a megoldásában elégtelenek, nem tudtak megbirkózni az egyéni és társadalmi érdek dialektikájával, mivel nem értették meg a társadalmi fejlődés alapvető törvényszerűségeit.

Siskin a könyvének második részében a kommunista erkölcs alapelveivel foglalkozik. Itt az erkölcsi kategóriák rendszerezésére való törekvés nélkül elemez néhány erkölcsi kategóriát is. Sajnos nem foglalkozik az etika alapvető kategóriájával az erkölcsi jó kategóriájával külön fejezetben. (E hiányossággal kapcsolatban utalnunk kell arra, hogy az erkölcsi kategóriák problémája általában a legkevésbé kidolgozott kérdések közé tartozik.) Ebben a részben figyelmet érdemel a kommunista erkölcs következő főbb elveinek alapos kifejtése: a kommunizmus ügye iránti odaadás mint a kommunista erkölcs legmagasabb elve, a kölcsönös együttműködés és a kollektívizmus a nép általános javáért folyó harcban, a szocialista haza iránti szeretet, a szocialista országok szeretete és minden ország dolgozóinak kölcsönös szolidaritása, a lelkiismeretes munka a társadalom javára és a társadalmi javak megőrzése s növelése, az ember az embernek barátja és elvtársa; a házasság és a család erkölcsi alapjainak taglalása; majd az olyan erkölcsi kategóriák elemzése, mint a kötelesség, a lelkiismeret, az erkölcsi tisztaság és a boldogság; végül pedig az erkölcsösség és igazságosság egyszerű törvényeinek és normáinak taglalása. Siskin meggyőzően bizonyítja, hogy a kommunista erkölcs elvei történelmileg, a munkásmozgalom fejlődésével párhuzamosan, szükségszerűen alakultak ki, s hogy ezek az elvek nem a spekulatív gondolkodás absztrakt produktumai, hanem a

reális társadalmi és ezen belül erkölcsi viszonyok tudományos megfogalmazásai. A kommunista erkölcs elvei ésszerűek és értelmesek, a kor követelményeit fejezik ki. Részletesen kifejti és szinte állandóan hangoztatja ezen elvek humánus jellegét — a humánus kérdése a kommunista erkölcsnek nem egy szűk elve, hanem belső lényege.

Siskin abból indul ki, hogy már kiindulópontjában helytelen és dogmatikus kísérlet lenne a kommunista erkölcs elvei között valamiféle egyszer s mindenkorra adott; változatlan fontossági sorrendet megállapítani, mivel ez a kommunista erkölcs életből eredő elveit éppen a történelmileg változó élettől szakítaná el. A kommunista erkölcs elvei együttesen fejezik ki a kommunizmusért folyó harc erkölcsi követelményeit. A kommunista erkölcs elvei között a történelmi szituáció, a kommunizmusért folyó harc konkrét feltételei objektíve rangsorolnak, de a kommunista erkölcs legfőbb elve mindenkor a kommunizmus ügye iránti odaadás. Így lehetséges olyan időszak, amikor a nemzetközi munkásmozgalomban különös jelentőségre tesz szert az internacionalizmus követelménye, ugyanakkor nem csökken pl. a munkához való kommunista viszony jelentősége sem, más időszakban nyomtatékos hangsúlyt kaphat a szocialista haza szeretete és védelme, de ugyanakkor nem csökken az internacionalizmus jelentősége sem. Eppen ebben a dialektikában fejeződik ki a kommunista erkölcs elveinek belső egysége és kölcsönös összefüggése.

Módszertani és elvi szempontból egyaránt jelentős, hogy az erkölcs fogalmának pontos meghatározása érdekében mindjárt a könyv elején precízen elhatárolja egymástól az erkölcsi szokásokat, az erkölcsi nézeteket és a morális elveket. Ezeket ugyanis sokan helytelenül azonosítják, ami elvi és módszertani szempontból egyaránt hibás. Az erkölcs születésének hajnalán az erkölcsösség alapját a szokások alkották, melyek akkor még nem váltak el a társadalom közvetlen anyagi tevékenységétől. A szokások fontos vonása az is, hogy ösztönösen halmozódtak fel. Az osztálytársadalmakban az erkölcs a társadalmi tudat különös formája is, erkölcsi nézetekben, fejlett és gyakran bonyolult erkölcsi érzésekben, normákban nyer kifejezést, ez utóbbiak együttesen az erkölcsi elvekben fogalmazódnak meg. Siskin az erkölcsi elveket mint a legáltalánosabb erkölcsi normákat határozza meg, és azt mondja, hogy ezek alkotják az erkölcsi tudat magját.

Szerintünk az erkölcsi elvek és normák viszonyát még tovább kellett volna konkre-

tizálni, mivel egyrészt igaz ugyan, hogy az erkölcsi elvek maguk is normatív jellegűek, de túl általánosak lévén elégtelenek arra, hogy konkrét erkölcsi normákként is funkcionáljanak. Az erkölcsi elveknek — mint pl. az internacionalizmus elvének vagy a kollektívizmus elvének — általánosságban eleget tenni nem lehet. Ezek az elvek ugyanis sok-sok konkrét erkölcsi norma — az adott erkölcsi elv egy-egy konkrét gyakorlati oldala — teljesítése révén valósulnak meg. Az elvek és normák ilyen megkülönböztetésének jelentősége akkor derül ki, amikor adott erkölcs születésének a kérdését vizsgáljuk. Az erkölcsi normák ugyanis a közvetlen gyakorlati élet talaján születnek, a közvetlen gyakorlati élet követelményeinek egyszerű megfogalmazásaként. Az erkölcsi elvek viszont már általánosított és tudományos megfogalmazásai a konkrét gyakorlati erkölcsi élet tapasztalatának. Az erkölcsi elveket — még hozzá sokkal később, mint ahogyan teljesített normák formájában részben már jelen vannak a gyakorlati erkölcsi életben — az etikák fogalmazzák meg. Az erkölcsi normák éppen ezért inkább a szokásokhoz tapadnak, tehát a szokásokat is csak megszorításokkal lehet ösztönöseknek tartani, csak olyan értelemben nevezhetjük ösztönöseknek őket, hogy bennük a társadalmi élet erkölcsi követelményei nem fejeződnek ki teljes absztraktsággal. A szokások és az erkölcsi normák ebben az értelemben a tudatosság csíraformái, máskülönben a szokások nem is lehetnének erkölcsiek.

Siskin a könyvben helyesen polemizál azokkal, akik szembeállítják vagy legalább is erősen elkülönítik egymástól az erkölcsi nézeteket és elveket egyrésztől és az erkölcsi viszonyokat másrésztől — tartalmuk csak együttesen vizsgálható, hiszen a valóságos erkölcsi életben is együtt fordulnak elő. Az egy másik kérdés, hogy a kizsákmányoló osztálytársadalmakban az erkölcsi viszonyok és nézetek között állandóan szakadék van.

A könyv, amikor behatóan elemzi a kommunizmus építőinek erkölcsi elveit, abból indul ki, hogy a kommunista erkölcs az emberiség erkölcsi fejlődésének a legmagasabb foka, a kommunista erkölcs elvei általános, egyetemes emberi jellegűek, ami ezen erkölcsi elvek sajátos osztálytermészetének és ebből eredő igazságtartalmuknak szerves következménye. Kimutatja, hogy a kommunista erkölcs elvei és az ún. általános elemi erkölcsi normák között szerves belső kapcsolat van. Ezeket az elemi erkölcsi normákat a néptömegek dolgozták ki a kizsákmányolás és a társadalmi igazságtalanság ellen vívott hosszú

évezredes harcuk folyamán. Ilyen normák az erkölcsi tisztaság és igazságosság, az egyszerűség és szerénység, a családon belüli kölcsönös tiszteletben tartás és megbecsülés normái stb. A kommunista erkölcs nem egyszerűen átveszi ezeket az elemi erkölcsi normákat, hanem szervesen magába olvasztja, és ezzel magasabb szintre is emeli őket.

A könyv utolsó részében a kommunista nevelés elméleti kérdései nyerne kifejtést. Siskin leszögezi, hogy a kommunista erkölcs általánossá válásának nemcsak szubjektív, hanem objektív feltételei is vannak, a legfontosabb ezen a téren úgy megszervezni az emberek életét, hogy létfeltételeik elősegítsék a kommunista erkölcs elveinek és normáinak az érvényesülését.

A szerző az erkölcs kérdései kidolgozásánál széles felhasználja más, rokontudományok erkölcsi vonatkozású eredményeit, így az etnográfia, a pedagógia és a pszichológia eredményeit is. Ez teszi lehetővé a felvetett problémák mély, tudományos kidolgozását. A szerző tevékenysége ezen a téren is példamutató.

A könyv sok találó és hasznos megállapítást tesz a vallás és erkölcs viszonyáról. Meggyőzően mutatja ki, hogy a vallás a lényegéből eredően tehetetlen az emberiséget leginkább érdeklő erkölcsi problémákkal szemben. Mély, tudományos bírálatát kapjuk a burzsoá erkölcsnek is. Siskin bebizonyítja, hogy a burzsoá erkölcs a legteljesebb mértékben a kizsákmányoló osztály érdekeit fejezi ki, hogy lényegénél fogva antihumánus, embertelen.

Siskin könyvének fő érdeme, hogy gazdagon felhasználja a marxizmus klaszszikusainak és a munkásmozgalom kiemelkedő alakjainak az erkölcsre vonatkozó megállapításait, és egységes etikai rendszerbe foglalja ezeket. Így a felhasználás nem egyszerű idézgetés, hanem a legteljesebb mértékben alkotó jellegű feldolgozás. A könyvben ugyancsak jelentős teret kap a művészet és irodalom is, ami nemcsak eleve nebb és színesebb teszi a tárgyalásmódot, hanem szemléletesebbé teszi a könyvben tárgyalt elméleti kérdéseket, és megóv attól, hogy az egyébként elvont elméleti kérdések tárgyalása és kifejtése túlságosan absztrakt legyen.

A könyv érdemei mellett szólni kell néhány hiányosságáról is. A könyv néhány helyen terjengős. Ez azzal is összefügg, hogy Siskin maga a könyvét segédkönyvnek szánta az etikai oktatás számára — jelenleg az etikai előadói gárda kialakítása igen fontos feladat, s ezt az etikai oktatás bevezetésével párhuzamosan kell elvégezni, eddig ugyanis még a filozófia szakokon sem folyt etikaoktatás. Másik észrevéte-

lünk, hogy az egyébként szükséges filozófiai kérdésfeltevések néha öncéliakká válnak, nem nyerne etikai konkretizálást, ami pl. a jelenségek determinista felfogása és az erkölcsi felelősség lehetősége kérdésének a tárgyalásánál odavezet, hogy a szerző nem határozza meg az erkölcsi szabadság fogalmát, amire pedig feltétlenül szükség lenne.

Mindent egybevetve, A. F. Siskin új könyve alapos tudományos munka; eredményei és hiányosságai egyben a marxista etika jelen kidolgozottságának a helyzetére is következtetni engednek. Ez is azt mutatja, hogy a marxista etika kérdéseinek kidolgozása igen fontos feladat. Különösen nagy a jelentősége az olyan kérdések kidolgozásának, mint az erkölcs lényege és sajátosságai, az erkölcsi nevelés kérdései, a kommunista erkölcs kialakítása és általánossá tétele, a párt szerepe a tömegek

erkölcsi nevelésében, egyáltalán a kommunista erkölcs magasabbrendűségének a kimutatása. Mindez elősegíti a múlt karcsa maradványaival folyó eredményes harcot, csökkenti az amorális jelenségeket, aminek a jelentőségét különösebben nem szükséges hangsúlyozni. Így kapcsolódik a marxista etika kérdéseinek a kidolgozása a szocializmus és kommunizmus gyakorlati építéséhez.

Siskin könyvének magyar nyelvű kiadása igen hasznos és szükséges vállalkozás volt. Azon túl, hogy azonnali és közvetlen segítséget nyújt az egyetemeken és főiskolákon meginduló etikaoktatáshoz és a pártoktatáshoz is, jelentősen hozzá fog járulni a marxista etika további népszerűsítéséhez és a tudományos munka további fellendítéséhez.

Pelle József

A felülvizsgált Riesman¹

Huszonegy angol és amerikai szociológus harminc ives tanumánykötetet tett közzé, amely David Riesman világhírű könyvét, a Magányos tömeget vizsgálja felül. A szerzők között van lapszerkesztő, művészettörténész, történész, pszichológus, szociálpszichológus, filozófus, néprajzos s egy sor más szakember. Semmi sem mutatja jobban Riesman könyvének hatását, mint hogy a társadalomtudományok legkülönbözőbb területein működő szerzők magától értetődőnek tekintik: Riesman könyvének megjelenése másfél évtizeddel ezelőtt fordulópontot jelentett a különböző társadalomtudományok történetében. A szerkesztők szerint a kívülről és a belülről irányított személyiség közti megkülönböztetés az elmúlt évtizedben olyanféle szerepet játszott a szociológiában, mint Tönnies megkülönböztetése a közösség és a társadalom, Durkheimé az organikus társadalom és az anómia, Cooleyé az elsődleges és másodlagos csoportok között. A Magányos tömeg alapvető fogalmi szociológiában, sőt általában a mai irodalomban és zszurnalisztikában közkeletűvé váltak, s ezt a szerkesztők szerint nem a divatnak kell tulajdonítani, hanem inkább annak, hogy alkalmasak korszakunk problémáinak feltárására.

Lipset és Lowenthal megállapítják, hogy a Magányos tömeg egész koncepciója és szemléletmódja ahhoz az akadémizmus-

sal és konformizmussal szemben álló intellektuális és forradalmi hagyományhoz kapcsolódik, amely a felvilágosodással vette kezdetét. Az az intellektuális réteg, mely büszke nonkonformizmusára és alkotóerejére, örömmel fogadta Riesman könyvét. A hivatalos szociológia ezzel szemben ellenszervet tanúsított. Sokan azt mondták: „lehet, hogy jó könyv, de semmi esetre sem szociológia”. Az igazság az, hogy a könyv szerzője hivatásos és igen jól képzett szociológus, aki a könyv előkészítésének idején sok empirikus és kvantitatív kutatást végzett, és mások hasonló jellegű kutatásaiban is alaposan tájékozódott. De szándékosan irodalmi jellegű, szimbólikus címet választott művének, és olyan formában írta meg, hogy minden művelt ember számára olvasható és vonzó legyen. Ezzel ahhoz a teremtő szociológiához csatlakozott, amelynek legnagyobb alakjai közül a szerkesztők Marxot, Veblent, Max Weber, Durkheimet, Georg Herbert Meadet említik meg. Éppen ez magyarázza meg a hivatalos, akadémikus szociológia ellenszervét. A természettudományok már a múlt században, olyan társadalomtudományok mint a pszichológia és a közgazdaságtan néhány évtizeddel ezelőtt megközelíthetelenné váltak az általános műveltséggel rendelkező emberek számára; hasonló jelenség játszódik le napjainkban a filozófiában, a szociológiában, sőt a művészetek terüle-

¹ Culture and social character. The work of David Riesman reviewed. Ed. S.M. Lipset, L. Lowenthal. New York 1961. The Free Press or Glencoe. 466 p.

tén is. Szinte minden intellektuális tevékenységre az válik jellemzővé, hogy szűk szakmai közönségnek szól, a művelt nagyközönséget teljesen figyelmen kívül hagyja, és a „közérthető” műveket megvetéssel mellőzi. A hivatásos szerzők saját műveiket „nehéz”-nek, a többiekét „könnyű”-nek nevezik. Ha a fejlődés ebben az irányban halad tovább, akkor az emberiségre új korszak köszönt, amelyben nemcsak a tudósok és nem tudósok, az elit és a tömeg, hanem egyes szakterületek tudósai között is megszűnik az érzékelés. A szerkesztők azt a meggyőződésüket hangoztatják, hogy ennek nem feltétlenül kell bekövetkeznie. Megvan a remény arra, hogy a társadalomtudósok — Riesman példáját követve — megtalálják az emberek döntő többségével a közös nyelvet, a társadalom és a személyiség alapvető problémáit olyan módon tudják feltárni, hogy az mindenki számára megközelíthető legyen.

Mintegy a bevezetés gondolatait építi tovább Leo Lowenthal „Humanisztikus perspektívák” című cikke. Lowenthal úgy látja, hogy korunkban éles ellentét van a társadalomtudományok és a humanista (nyelvi, irodalmi, történelmi) tudományok között. Az előbbieket keveset törődnek az egyénnel, a humanizmus problémáival, inkább matematikai-fizikai természetű előrejelzésekkel foglalkoznak. Hogy az egyénből hogyan válik társadalmi lény, azt nem is a szociológia mutatja meg, hanem a szép-irodalom, a különböző társadalomtudományok közül csak a mélylélektan foglalkozik vele. Ugyanilyen ellentétet lát Lowenthal az európai és az amerikai szociológia között is. A matematikai, egzakt irányba való eltolódás inkább az amerikai szociológiára jellemző, az európai szociológia a legutóbbi időkig megmaradt a humanisztikus kérdésfeltevések mellett, ezért Amerikában inkább kultúrfilozófiának tartják. A Magányos tömeg már szimbolikus címében is szakít az amerikai szociológiai hagyománnyal, de egész problémafelvetése is humanisztikus: az elidegenedés, a konformizmus, a munkához való véletlenszerű viszony, a csoportra orientált, külsőleg erőltetetten optimista, befelé üres és tompa magatartás problémáit tárgyalja. Lowenthal a könyv jelentőségét éppen abban látja, hogy a személyiség, az emberi autonómia és integritás kérdéseit ismét középpontba állítja, és annak a reményének ad kifejezést, hogy az amerikai szociológia a jövőben ebbe az irányba fordul.

Arthur J. Brodbeck (Értékek a magányos tömegben: az ember emelkedése vagy süllyedése?) úgyszólván semmiben sem ért egyet Riesmannal. Előbb lerója a tisztelet adóját: a mű irodalmi és művészi

értékeit hangsúlyozza, és azt állítja, hogy a tömegtársadalomban létrejövő magány elmeletét alkotja meg Tolsztoj és Goya műveihez hasonló intenzitással. Majd Riesman módszertanát bírálja, és tudományosságát vitatja. Azt állítja, hogy a könyv inkább vízió, mint egzakt tudomány. Leghevesebben azonban a könyv perspektíváját vitatja. Szerinte a kívülről irányított, másoktól vezérelt ember nem annyira korunk embere, mint inkább a jövőé, egy elkerülhetetlen fejlődése. Ha ez a fejlődés megvalósul, az emberiség magasabb fokra lép, túlhaladja az individualista célkitűzéseket, eltűnik a magány és az aggodás, mert a jelenlegi normanélküliséget újonnan megtalált értékek helyettesítik. Brodbeck Riesmannak azt a véleményét sem osztja, hogy korunk a konformizmushoz és az individualitás eltűnéséhez vezet. Szerinte inkább arról van szó, hogy az egyre inkább specializált emberek egyre több tekintettel lesznek egymásra, egyre jobban igyekeznek arra, hogy megértsék egymást és egy szocializált világot építsenek fel. Példának említi meg ezzel kapcsolatban, hogy szerinte a szovjet, az izraeli és az amerikai gyermeknevelés egyre inkább hasonlít egymáshoz. Érvelésében nagy szerepet játszik két gondolat: korunk emberének aggodását a gyors átalakulásból származtatja, új és új jelenségeknek a tudatba való kerüléséből, továbbá: Riesman pesszimista perspektíváját pedig projekciónak látja, és úgy véli, hogy a rokonszenvező olvasó is projekció hatása alá kerül.

Lipset „Változik-e az amerikai jellem?” című tanulmányában Riesman általa materialistának nevezett szemléletét kifogásolja. Riesman ugyanis a belülről vezérelt ember típusnak a tradicionális embertípussal szembeni előretörését a kapitalista termelés kialakulásából származtatja, a másoktól vezérelt ember előterbe kerülését viszont annak tulajdonítja, hogy a kapitalizmus fejlődésében túlnyomóvá váltak a piaci problémák, majd ezt követően a nagy organizációk. Lipset szerint Riesman lebecsüli a társadalom uralkodó értékrendszerének, a világszemléletnek, tehát a szellemi tényezőknak a szerepét. Véleménye szerint az amerikai népjellem a történelme során csak kevésbé változott, az európai népek „jelleméhez” képest mindig is másoktól vezérelt, kívülről irányított volt. Európai írók útleírásai, amerikai írók művei a XIX. és XX. században egyaránt azt tanúsítják, hogy az amerikaiak belső meggyőződése mindig ingatag volt, mindig sokat adtak mások nézeteire, általában a közvéleményre; a közszellem ugyanakkor Európához képest mindig demokratikus és

egalitárius volt, ami megmutatkozott a végletekig liberális nevelési rendszerben is; végül mindig uralkodó vonás volt az érvényesülésért folytatott versengő hajszas a költséges és filogtató fogyasztás. Elismeri, hogy ezek a vonások az elmúlt száz évben erősödtek, mégpedig ugyanolyan mértékben, ahogy Európában, úgyhogy végül e tekintetben az Amerika és Európa közti távolság változatlan maradt. Úgy látja azonban, hogy az amerikai népjellemenben nemcsak a konformizmusra való hajlam maradt állandó (vagy fokozódott), hanem a szabad választásra és az autonóm magatartásra való hajlam is. Szerinte Riesman könyve az ötvenes évek tipikus terméke. A harmincas években az amerikaiak kiábrándultak a kapitalizmusból, felismerték az amerikai társadalom osztályszerkezetét, és radikális reformokat követeltek. Az ötvenes években viszont a radikális reformokból ábrándultak ki, az egyenlőség már nem látszott olyan kívánatosnak, és megnőtt a klasszikus kapitalizmus és liberalizmus becülete. Ez volt a köztársasági párt diadalának kora, de Lipset úgy látja, hogy a közvélemény újra a demokrácia és az egyenlőség felé hajlik, és ismét demokrata éra következik.

Talán a kötet legérdekesebb tanulmánya a Santa Monica-i egyetem tanárának, Kecskeméti Pálnak írása. Kecskeméti az amerikai és az európai szociológia közti megkülönböztetésből indul ki. Az amerikai szociológia általánosan jellemző vonásának az empiricizmust tartja, és ezen elsősorban azt érti, hogy ez a szociológia az adatokat annyiban tartja elméletileg fontosnak, amennyiben statisztikai szignifikanciát mutatnak. Az európai szociológia legfontosabb vonása viszont az interpretatív jellege, ami azt jelenti, hogy a társadalmat egyénfölötti, de ésszerű tevékenység-rendszerek segítségével magyarázza. Ennek megfelelően az amerikai szociológia mindig a pillanatnyi amerikai valóságból vagy annak valamelyik szűk részletéből indul ki. A kultúrák közti összehasonlítás ebben a szociológiában szinte lehetetlen az összemérhetőség nehézsége miatt. Az európai szociológia viszont szélesebb, transzkulturális tipológiai és fejlődési modell kialakítására törekszik, amelybe minden lehetséges kultúra beilleszthető. Az amerikai szociológia elsősorban a magánélet, a hétköznapok világát tanulmányozza, míg az európai szociológia elsősorban a közélet kérdéseivel foglalkozik. Parsons kísérletet tett a két szemlélet egyesítésére a maga

transzkulturális modelljével, de ez a modell túlságosan statikus és formális, a tulajdonképpeni fejlődés kimarad belőle. Riesman más utat választott. Témája a jelenkori Amerika, módszere az egyéni magatartások elemzése, s ez a két vonás tipikusan amerikai. De az amerikai társadalmat és kultúrát univerzális szempontból nézi, úgy kezeli, mint a nyugati kulturális fejlődés mintáját. Nyugat-Európa egy lépcsőfokkal el van maradva, de ugyanazon az úton halad, mint Amerika, az urbanizálódás és az amerikanizálódás útján. Amerikai specialitást lát Kecskeméti Riesman magyarázó elveiben is. Összehasonlítja Weber (Weber tartja a tipikus európai szociológusnak) racionális és Riesman belülről vezérelt embertípusát (mindkettő a kapitalista self-made-man ideáltípusa). Riesman a belülről vezérelt embertípust is — akárcsak a kívülről irányítottat — nem-autonómnak, konformnak ábrázolja. Társadalmi szükséglet teremti meg ezt az embertípust, és bár képviselőjének az az illúziója, hogy mindig lelkiismeretének, saját alapelveinek hangjára hallgat, valójában ezek a hangok apjának és más apafiguráknak szokásszerű meggyőződéssé változtatott, belenevelt hangjai. Weber viszont a racionalitás korának kultúra-teremtő értékeivel magyaráz. Kecskeméti szerint mindez annyit jelent, hogy Weber az egyén-felettiből, Riesman az egyénből indul ki. Végül Kecskeméti annak a nézetének ad kifejezést, hogy a szociológia jövő fejlődésének útja az amerikai és európai szociológia — az előbbi módszerének és az utóbbi kérdésselvetésének — szintézise.

A tanulmánykötet egészében vegyes benyomásokat kelt. A szociológia mai állapotára rendkívül jellemző, hogy a szerzők nemcsak értékelésekben, világszemléletükben térnek el egymástól, hanem a leg-
elemibb fogalmaknak, sőt a vizsgálat tárgyává tett népszerű könyv egyes terminusainak értelmezésében is. Ugyanakkor reményeket ébreszthet bennünk, hogy a könyvben szereplő vezető amerikai szociológusok többnyire a demokrácia, az emberi személyiség autonómiájának hívei, a humanisztikus kérdésseltevések, az európai hagyomány átvétele mellett foglalnak állást, többé-kevésbé éles bírálatban részesítik a jelenlegi amerikai kultúrát és társadalmat, és szemmel láthatóan felül akarnak emelkedni a pozitívizmus és empiricizmus hagyományain.

Kemény István

Az 1964-ben magyar kiadásban megjelent filozófiai irodalom bibliográfiája

I. Dialektikus és történelmi materializmus

Besse, G.: A társadalmi gyakorlat és az elmélet. Kossuth Kiadó, 129 o.

Fedoszejev, P. N.: Kommunizmus és filozófia. Budapest—Bratislava, Kossuth Kiadó, 603 o.

Szabó András György: A törvény és az ember. Kossuth Kiadó, 293 o.

Sztrumián, Sz. G.: Érték, értéktörvény. 1—2. kötet. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 194, 145 o.

Tyuskevics, Sz. A.: Szükségyszerűség és véletlen a háborúban. Zrínyi Kiadó, 155 o.

II. A filozófiatörténet klasszikusai

Lenin, V. I.: A baloldali elhajlásról. Kossuth Kiadó, 402 o.

Lenin, V. I.: összes művei. 1. kötet (1893—1894). 2. kiadás. Kossuth Kiadó, 630 o.

Lenin, V. I.: összes művei. 4. kötet (1898—1901). 2. kiadás. Kossuth Kiadó, 518 o.

Locke, G.: Értekezés az emberi értelemről. Akadémiai Kiadó, 1. kötet 400 o., 2. kötet 471 o.

Machiavelli, N.: A fejedelem. Magyar Helikon Kiadó, 168 o.

Marx, K.: A gothai program kritikája. Kossuth Kiadó, 80 o.

Marx, K.—Engels, F.: Az I. Internacionáléről. Kossuth Kiadó, 285 o.

Marx, K.—Engels, F.: művei. 9. kötet (1853). Kossuth Kiadó, 633 o.

Marx, K.—Engels, F.: művei. 20. kötet. (Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása; A természet dialektikája.) Kossuth Kiadó, 825 o.

III. Filozófiatörténet

A filozófia története. (Szerkesztő M. A. Dinnyik, M. T. Jovcsuk stb.) IV. kötet. Gondolat Kiadó, 535 o.

Hermann István: Sigmund Freud, avagy a pszichológia kalandja. Gondolat Kiadó, 309 o.

Kínai filozófia. Szöveggyűjtemény. 2. kötet. (Válogatás, fordítás, bevezetés, jegyzetek: Tőkei Ferenc). Akadémiai Kiadó, 423 o.

Mazauric, C.: Babeuf és az egyenlők összeküvése. Kossuth Kiadó, 321 o.

IV. A természettudomány filozófiai problémái

Ákos Károly: A lélek. Egy fogalom fejlődése. Kossuth Kiadó, 223 o.

Törő Imre—Csaba György—Ács Tamás: A biológia és az orvostudomány egyes filozófiai problémái. Akadémiai Kiadó, 128 o.

V. Etika, tudományos ateizmus

Fischer, E.: A fiatal nemzedék problémái. Tehetetlenség vagy felelősség? Gondolat Kiadó, 225 o.

Gondolatok a vallásról (antológia). Összeállítás és bevezetés: Galickaja, I. A.) Kossuth Kiadó, 227 o.

Heller Ágnes: A morál szociológiája vagy a szociológia morálja. Gondolat Kiadó, 149 o.

Marxista etika, olvasókönyv. (Szerkesztés és bevezetés: Siskin, A. F.) Kossuth Kiadó, 523 o.

Siskin, A. F.: A marxista etika alapjai. Budapest—Kiev. Kossuth Kiadó — Politizdat, 547 o.

VI. Kultúrfilozófia

Szigeti József: A magyar szellem-történet bírálatahoz. Kossuth Kiadó, 273 o.

VII. Esztétika

Almásy Miklós: Színház és társadalom. Esztétikai kérdések szociális csomagolásban. Színház-tudományi Intézet kiadványa, 163 o.

Balogh András: A képzőművészeti giccs. Gondolat Kiadó, 131 o.

Fischer, E.: A romantika lényege. Gondolat Kiadó, 299 o.

Klaniczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány. Akadémiai Kiadó, 275 o.

Koczogh Ákos: Az expresszionizmus. (Szövegek válogatása, bevezetés, fordítás.) Gondolat Kiadó, 317 o.

Maksay László: Műalkotás, kompozíció, stílus. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, 134 o.

Szabó György: A futurizmus. (Szövegek válogatása, bevezetés, fordítás.) 2. kiadás. Gondolat Kiadó, 257 o.

Szigeti József: Bevezetés a marxista-leninista esztétikába. Egyetemi előadások. I. kötet. Kossuth Kiadó, 255 o.

VIII. Ismeretelmélet, logika

Erdei László: Der Anfang der Erkenntnis. (Studia Philosophica Academiae Scientiarum Hungaricae. No 4.) Akadémiai Kiadó, 155 o.

Havas Katalin: Az azonosság törvénye a hagyományos és a modern formális logikában. Akadémiai Kiadó, 139 o.

Händel, K.—Kneist, K.: A logika rövid vázlata. Kossuth Kiadó, 218 o.

Tamás György: Die wissenschaftliche Definition (Studia Philosophica Academiae Scientiarum Hungaricae. No 5.) Akadémiai Kiadó, 169 o.

K. I.